

viața cuvintelor

Emil Suciu s-a născut în 1950, la Târgu-Mureș. Studii liceale la Târgu-Mureș și Aiud (1969), licențiat al Facultății de Limbi Române, Clasice și Orientale, Secția limba turcă, din cadrul Universității din București (1973). Doctor în filologie (1984). În paralel cu o carieră militară meritorie, culminând cu funcția de atașat român al apărării în Ungaria și apoi în Turcia – funcție de pe care a ieșit în rezervă (2005) –, și-a urmat menirea de lingvist, pe care o continuă și în prezent.

Domenii de cercetare: influența turcă asupra limbii române, istoria limbilor română și turcă, onomastică românească, toponimie turcă, formarea cuvintelor în limbile română și turcă.

Cărți: *Cuvinte românești de origine turcă*, București, 2006; *Condensarea lexico-semantică*, Iași, 2009; *Influența turcă asupra limbii române*. I. *Studiu monografic*, București, 2009; II. *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, 2010; *Drama iugoslavă – culisele unui incendiu tragic*, București, 1992.

În colaborare: *Contribuții la istoria limbii române literare, secolul al XVIII-lea (1688–1780)*, Cluj-Napoca, 2000; *Romanische Sprachgeschichte / Histoire linguistique de la Roumanie*, Berlin – New York, 2009. Zeci de studii, articole și recenzii publicate în reviste de specialitate.

Emil Suci
101 cuvinte
de origine
turcă

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Colecția „Viața cuvintelor“ este coordonată de Marius Sala

Redactor: Al. Skultéty

Corector: Ioana Vîlcu

Coperta: Angela Rotaru

Tehnoredactor: Manuela Măxineanu

DTP: Emilia Ionașcu, Carmen Petrescu

Tipărit la C.N.I. Coresi S.A.

© HUMANITAS, 2011

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SUCIU, EMIL

101 cuvinte de origine turcă / Emil Suci. – București:

Humanitas, 2011

Index

ISBN 978-973-50-2955-5

811.135.1'373.45:811.512.161

811.135.1'373.6

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. – CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

Cuprins

<i>În loc de argument</i>	7
<i>Abrevieri și semne grafice</i>	11
<i>Notația și corespondența sunetelor turcești</i>	13
De ce și când	15
De unde și pe ce căi	32
Receptarea: unde și cum	42
Cuvinte „diforme“	59
Înțelesuri neînțelese	86
Înrâuriri onomastice	113
Materiale refolosite	126
Ce ne-a rămas	159
Bibliografie selectivă	175
<i>Indice de cuvinte</i>	179

În loc de argument

Orice român a auzit sau a devenit conștient, într-un fel sau altul, de faptul că limba pe care o vorbește zi de zi include și cuvinte care ne-au rămas „de pe vremea turcilor“ (adică din perioada istorică în care țările române se aflau în stare de vasalitate față de Imperiul Otoman), că folosim sporadic, în scris și în vorbire, termeni de origine turcă, pe care strămoșii noștri i-au preluat odinioară deodată cu obiectele, obiceiurile sau noțiunile pe care le denumeau. Atunci când suntem puși în situația să reproducem astfel de cuvinte, primele care ne vin în minte sunt cele din domeniul alimentației, ca *baclava*, *ciulama*, *halva*, *musaca* ori *sarailie*, dar și unele referitoare la deprinderi sociale imorale, cum sunt *bacșiș*, *ciubuc*, *haimana* sau *lichea*, a căror proveniență este pusă pe seama relațiilor pe care societatea românească le-a avut la un moment dat cu turcii otomani. Criteriile pe baza cărora „profanii“ încearcă îndeobște să identifice termenii împrumutați din turcă sunt fie sonoritatea (mai ales accentul pe vocala de la finala cuvântului), fie apartenența acestora la anumite domenii semantice și, implicit, la anumite variante stilistice ale limbii.

Totuși, există mari confuzii și incoerențe în modul în care vorbitorii obișnuiți ai limbii române apreciază influența turcă. Pe de o parte, unii ignoră sorgintea turcească

a unor cuvinte mult mai importante, mai uzuale și mai puțin marcate stilistic decât cele menționate mai sus, cum sunt, printre multe altele, *chef*, *chior*, *degeaba*, *dușman*, *geam*, *murdar* sau *tavan*. Pe de altă parte, întâlnim, chiar și în rândul intelectualilor, vorbitori care consideră de origine turcă – pe baza acelorași criterii empirice, adesea înșelătoare – termeni care nu au nimic a face cu influența turcă, de pildă *bezea*, *ciolan* sau *șpagă*.

Prezentând, într-o revistă editată de Ministerul Apărării Naționale (*Viața militară*), volumul *Cuvinte românești de origine turcă*, pe care l-am publicat în 2006 la Editura Academiei Române, binevoitorul recenzent își (dez)informează cititorii neavizați cum că, potrivit cercetărilor mele, dintre cele circa 2.750 de cuvinte împrumutate din turcă, „cam două treimi sunt ieșite din uz, altele însă, cum sunt *baftă*, *basamac*, *copcă*, *dulap*, *fachir*, *ghiozdan*, *iaurt*, *leafă*, *malac*, *nuia*, *odaie*, *păstor*, *rob*, *scrum*, *șustă*, *târfă*, *țol*, *uluc*, *vamă*, *zurliu* etc., sunt extrem de actuale“. Într-adevăr, concluzia privitoare la ieșirea din uz a circa două treimi din inventarul împrumuturilor din turcă îmi aparține, însă cele mai multe dintre exemplele date de recenzent pentru termenii menținuți în lexicul românesc actual sunt eronate și nu se regăsesc nicăieri în lucrarea mea ca termeni de origine turcă. De fapt, peste jumătate dintre cuvintele citate **nu sunt** împrumuturi din turcă, ci au cu totul alte origini: latină, slavă veche, bulgară, franceză, romaní, grecească, maghiară; numai *dulap*, *iaurt*, *leafă*, *malac*, *odaie*, *târfă* și *uluc* pot fi considerate de sorginte turcească (sau și turcească), iar împotriva unei soluții etimologice legate de influența turcă pentru *baftă*, *basamac*, *ghiozdan* și *zurliu* m-am pronunțat tocmai în volumul recenzat!

Iată, aşadar, că există suficiente motive pentru elaborarea unui „compendiu“ – destinat publicului interesat de istoria limbii române, dar şi de aspectele actuale ale acesteia – care să constituie o tentativă de lămurire a condiţiilor, modului, perioadei şi măsurii în care turca osmanlie (limbă vorbită pe teritoriul Imperiului Otoman – suzeran asupra țărilor române timp de mai multe secole –, numită şi „turco-osmană“ sau „turcă din Turcia“, pentru a fi diferenţiată mai net de alte idiomuri turcice) a exercitat o influenţă consistentă, dar destul de puţin viabilă asupra limbii noastre naţionale. O astfel de prezentare în folosul publicului larg nu poate fi, desigur, exhaustivă; dimpotrivă, abordarea problemelor pe care le ridică influenţa respectivă va fi succintă, iar exemplificările şi explicaţiile vor fi limitate la strictul necesar.

Pentru o documentare mai cuprinzătoare l-am îndruma pe cititorul interesat către sinteza publicată în anul 1900, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturii române* a lui Lazăr Şăineanu, dacă această lucrare – valoroasă la vremea ei – nu ar fi astăzi depăşită din multe puncte de vedere: al inventarului de împrumuturi din turcă, al atestărilor mai vechi sau mai noi, al explicaţiilor etimologice, al schimbărilor la care au fost supuse împrumuturile, al situaţiei acestora în limba română actuală etc. În consecinţă, diverşi lingvişti de marcă, printre care se numără Al. Rosetti, Boris Cazacu şi Liviu Onu, au susţinut între timp necesitatea reconsiderării întregului material lexical românesc preluat din limba turcă. Răspunsul adecvat la această nevoie îl constituie, sperăm, propria noastră lucrare, publicată recent la Editura Academiei Române: *Influenţa turcă asupra limbii române*, vol. I, *Studiu*

monografic, 2009, 726 p.; vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, 2010, 913 p. Reducerea la scară a acestei monografii a condus la volumul de față, care, ca orice oglindă care micșorează, nu poate prezenta decât imaginea concentrată, dar sugestivă a contactului lingvistic turco-român.

Abrevieri și semne grafice

alb.	= albanez(ă)
arg.	= argotic
bg.	= bulgară, bulgăresc
cf.	= compară cu... (lat. <i>confer</i>)
dial.	= dialectal
fr.	= francez(ă)
germ.	= german(ă)
it.	= italian(ă)
înv.	= învechit
lat.	= latină, latinesc
lit.	= literar
loc.	= locuțiune
magh.	= maghiar(ă)
mod.	= modern
ngr.	= neogreacă, neogrecesc
ol.	= olandez(ă)
p.	= pagină
p. aut.	= prin autohtonizare
p. concr.	= prin concretizare
p. conv.	= prin conversiune
p. depr.	= prin depreciere
p. et. pop.	= prin etimologie populară
p. ext.	= prin extensie
p. gener.	= prin generalizare
pol.	= polonez(ă)
pop.	= popular
pp.	= pagini
p. restr.	= prin restrângere

p. spec. = prin specializare
reg. = regional
rom. = română, românesc
rus. = rusă, rusesc
sb. = sârbă, sârbesc
sl. = slavă
tc. = turcă (osmanlie), turcesc (osmanliu)
vol. = volum
< = provine din...,
a rezultat din...
> = a evoluat la...,
a devenit

Notația și corespondența sunetelor turcești

Majoritatea literelor alfabetului limbii turce moderne reproduc aceleași sunete ca în limba română. Mai jos, prezentăm doar literele turcești care indică alte sunete decât în română, precum și unele litere ale alfabetului fonetic internațional ce redau sunete vechi osmanlii, azi dispărute:

â = *a* lung, iar după *g*, *k* sau *l* redă și caracterul palatalizat al acestora;

c = rom. *ge*, *gi* (din *geană*, *ger*, *ginere*, *gioarsă*, *legi*, *magiun* etc.);
ç = rom. *ce*, *ci* (din *ceapă*, *cer*, *cică*, *ciolan*, *saci*, *talcioc*, *vecin* etc.);

g = rom. *g* (urmat de consoane sau de vocalele *a*, *ă*, *î*, *o*, *u*: *egretă*, *gară*, *gură*, *tigru* etc.) sau *gh* (urmat de *e* sau *i*: *ghem*, *ghiață*, *ghiul* etc.);

ğ (numită „*g moale*“, provenind, de regulă, din consoana veche osmanlie *γ*) = germ., magh. *j*, rom. *i* scurt, consonantic (din *aiurea*, *iarbă*, *iesle*, *neică* etc.) în cuvinte care conțin vocale anterioare (*e*, *i*, *ö*, *ü*), iar în cele care conțin vocale posterioare (*a*, *ı*, *o*, *u*) nu se pronunță, dar, dacă se află la sfârșit de silabă în astfel de cuvinte, lungește vocala precedentă;

γ = *g* spirant și gutural (consoană veche osmanlie, azi dispărută);

î = *i* lung;

ı (*i* fără punct) = rom. *î* sau *â*;

k = rom. *c* (urmat de consoane ori de vocalele *a*, *ă*, *î*, *o*, *u*: *acru*, *car*, *clar*, *cor* etc.) sau *ch* (urmat de *e* sau *i*: *chema*, *chiar*, *chior* etc.);

ŋ = *n* velar (consoană veche osmanlie, azi dispărută);

ö = germ., magh. *ö*, fr. *eu*;

\hat{u} = u lung, iar după g , k sau l redă și caracterul palatalizat al acestora;

\ddot{u} = germ., magh. \ddot{u} , fr. u ;

y = germ., magh. j , rom. i scurt, consonantic (din *aiurea*, *iarbă*, *iesle*, *neică* etc.).

De ce și când

În cursul veacurilor care au urmat retragerii la sud de Dunăre a administrației romane din Dacia, mai multe populații care vorbeau limbi turcice au ocupat succesiv unele regiuni ale teritoriului locuit de daco-romani, respectiv de urmașii acestora, deveniți (daco)români. Hunii, avarii și protobulgarii, care s-au stabilit vremelnic aici între secolele al IV-lea și al IX-lea, formând doar o pătură socială războinică puțin numeroasă și izolată de masa autohtonilor ruralizați, nu au lăsat urme în limba română, aflată în plin proces de transformare a latinei dunărene „vulgare“ (adică populare) într-o limbă romanică distinctă, sub înrăurirea substratului dacic și cu aportul lingvistic slav masiv, rezultat în urma simbiozei etnice româno-slave.

Primele limbi turcice ale căror vestigii pot fi puse în evidență în dacoromână sunt cele vorbite de triburile migratoare ale pecenegilor, uzilor și cumanilor, care au ocupat și dominat, în secolele X–XIII, regiunile de câmpie din sudul Moldovei istorice și din Muntenia, dar și zone din Banat și din sudul și estul Transilvaniei, unde unele grupuri fuseseră colonizate pentru paza hotarelor Regatului Ungar. Puțin cunoscute (numai cumana fiind mai bine documentată), dar cu siguranță destul de asemănătoare, limbile pe care le foloseau aceste populații nomade

sau seminomade nu au putut influența considerabil limba română, deoarece contactele cu strămoșii noștri – în bună parte retrași în zonele montane, deluroase și/sau împădurite – erau sporadice. Mai târziu, începând din veacul al XIV-lea, lexicul românesc a fost supus, îndeosebi în Moldova, și unei influențe a limbilor tătarești din estul Europei, mai ales a limbii tătarilor din Crimeea și din sudul Basarabiei, aparținând aceluiași grup turcic nord-vestic (câpceac) ca și pecenegii și cumanii.

Cei câțiva termeni comuni care ne-au rămas, foarte probabil, de la pecenegii-cumani, cum sunt *beci*, *ciob*, *dușman* (împrumutat, ulterior, și din turca osmanlie), *gorgan*, *odaie* (preluat și din turca osmanlie), *oină*, *tărâm* și *toi*, se datorează asimilării etnolingvistice a rămășițelor acestor populații, după ce marea lor masă s-a refugiat în Regatul Ungar și la sud de Dunăre, sub presiunea altor popoare migratoare, mai ales a invaziei tătaro-mongole din 1241–1242. Acestei influențe turcice preosmanliei i-au fost atribuiți și termeni ca *hoinar*, *ortoman* sau *poznă*, ale căror etimoane posibile, nefiind atestate, au fost reconstruite. Adepții teoriei potrivit căreia pecenegii și, mai cu seamă, cumanii trebuie să fi avut o înrâurire mai accentuată asupra limbii române adaugă la această listă mulți alți termeni, considerați îndeobște de origine turcă osmanlie (de exemplu, *baltag*, *briceag*, *catâr*, *cazma*, *călăuză*, *cealma*, *chibrit*, *cioban*, *hambar*, *murdar* etc., ale căror etimoane sunt atestate în aceeași formă și cu același sens atât în cumână, cât și în turca osmanlie), argumentând prin vechimea și răspândirea unor astfel de cuvinte pe întreg teritoriul dacoromânesc sau prin caracterul „pas-toral“ al unora dintre ele (*baltag*, *cioban*, *hambar* etc.). Astfel de justificări extralingvistice sunt însă, de regulă,